

Аннотация

В статье проанализировано состояние фабрично-заводской промышленности гор. Киева во время общероссийской революции 1905 – 1907 гг. Определена количественная динамика промышленных предприятий и занятой на них рабочей силы, мера оснащённости предприятий паровыми и электрическими машинами. Предпринята попытка определить долю промышленных предприятий бюрократической собственности и их значение в экономике гор. Киева в условиях революционного кризиса.

Ключевые слова: буржуазная частная собственность, бюрократическая частная собственность, промышленность, промышленная индустриализация.

Annotation

The article contains the analysis of the state of factory industry of Kiev during the Russian revolution 1905 – 1907 years. The quantitative dynamics of factories and plants has been shown, the working labor force, measure of equipped by steam-engines and electric machines has been detected. An author gave it a shot to define the stake of factories and plants of bureaucratic property and their value in the economy of Kiev in the conditions of revolutionary crisis.

Keywords: bourgeois private property, bureaucratic private property, industry, factory industrialization.

УДК 334.716.(417) “1985/1991”

**Віктор Шпак
(Київ)**

**УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МАЛОГО БІЗНЕСУ УКРАЇНИ НА
ЕТАПІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ (1985–1991 РР.)**

У статті автор аналізує умови розвитку малого підприємництва в Україні в останні роки існування СРСР. Аналізується хронологія створення законодавчої бази розвитку підприємницької ініціативи. Висвітлюються основні проблеми на шляху розвитку малого бізнесу.

Ключові слова: підприємництво, малий бізнес, ринок, капітал, економіка.

Становлення в Україні малого й середнього бізнесу – необхідного елемента повноцінного ринку й механізму його саморозвитку – процес складний і суперечливий. Він визначається широким спектром факторів, насамперед економічного й політичного характеру. До 90-х років національну економіку можна розглядати лише в контексті “єдиного народногосподарського комплексу СРСР”, а не як окрему господарську одиницю. Але саме у цей період зароджувалося і набирало оберти мале підприємництво. Досліджуючи його, важливо розглянути всі процеси, що відбувалися в історичній послідовності. Саме це дає змогу дослідити проблему всебічно і системно. Дослідження процесів розвитку малого бізнесу є особливо важливим для країн перехідної економіки і сьогодні, коли економічні і соціальні проблеми продовжують загострюватися. Актуальність

цього питання підтверджує практика розвинених країн світу, де малий бізнес вносить вагомий внесок і в гармонізацію соціальних відносин, і в економічне процвітання країн.

Питання розвитку малого бізнесу знайшли відображення в дослідженнях А. Барановського, М. Білика, І. Ганечко, Ю. Єханурова, О. Жука, О. Кузьміна, Н. Лесик, Д. Ляпіна, С. Реверчука, Н. Савки, Н. Кубай, О. Титаренко, В. Черняка та інших науковців.

Автор ставить за мету дослідити соціально-економічне становище в Україні в останні роки її перебування у складі СРСР. Саме у цей період відбувалося становлення вітчизняного підприємництва. Проведений аналіз дає змогу узагальнити основні фактори впливу на малий бізнес, з'ясувати основні причини його проблем на початковому етапі розвитку.

Сфера малого бізнесу є насамперед “народна сфера”. Адже більшість населення країни тією чи іншою мірою до неї причетна. Можна стверджувати, що він і найтриваліший у часі, адже підприємницька ініціатива потенційно відкладалася у генетичному коді індивідуально-групової ментальності українського народу впродовж багатьох століть [1, с.13-15]. Суттєво деформувала український національний характер багатовікова відсутність власної держави, зумовивши передусім гіперболізацію зовнішніх чинників у соціальній психології. Звідси – примирення з повсякденними негативними явищами, надтерпеливість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

Відчутно негативний відбиток на культуру, традиції й побут українців наклала тривала роз'єднаність українських земель, що визначило таку болючу рису національного характеру, як відсутність почуття національної єдності, регіональну психологічно-ціннісну строкатість. Тривале функціонування в Україні господарської системи на основі кріпосної повинності згуртовувало людей для відстоювання своїх прав, прив'язувало їх до конкретної місцевості, формувало цінності домінування колективних інтересів, непротиставлення себе іншим. Але, у свою чергу, кріпосництво, поєднане з іншими факторами, спричинило повільні темпи економічного розвитку, відставання від Заходу, переважання аграрного виробництва, концентрацію українського населення в сільській місцевості. Все це об'єктивно сіяло зерна деякої меншовартості в соціальній свідомості.

Відчутні корективи в українську ментальність привнесла радянська дійсність. Десятиліттями тоталітарна економічна і політична централізація вибивала з генетичної свідомості у більшості співгромадян поняття й

традиції ринкового устрою, відкритого суспільства та демократії взагалі. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень при виявленні основних рис ментальності “радянської людини” в першу чергу акцентують увагу на пасивності особи, відсутності волі останньої до поліпшення життя власними силами; відчутті власної неспроможності до активної діяльності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого виступає невмотивована амбіційність та хамство; наголошують на патерналізмі — звичці перекладати на владу вирішення проблем; на безпорадності — надії на зовнішню допомогу у їх вирішенні [2, с.35].

Реформування суспільства — процес завжди складний. Запорука успіху модернізації, як показує світова практика, криється у спроможності народу синтезувати чужі здобутки з власними традиціями. Тобто, новітні ідеї повинні легко і безболісно усвідомлюватися в суспільстві, органічно продовжувати і розвивати віками усталені національні традиції. Елементи малого бізнесу завжди існували і в умовах радянської економіки. Згадаймо невеличкі чоботарські “курятнички”, чи кузні, чи “шабашки”, чи “фермерів” присадибних ділянок... – всі вони були на той час сферою малого бізнесу, що просто танув порівняно з величиною народної власності на засоби виробництва і розподілу. Цікавим є ставлення звичайних людей до такого виду бізнесу. Якщо не бути заангажованими, то ми маємо визнати, що із задоволенням несли свої черевики до “будки дядька Ізі” і були впевнені, що робота буде виконана вчасно і якісно – і це за умови достатньо розгалуженої системи державних майстерень. Або згадаймо недільні “походи” по картоплю на базар, а не до державного овочевого магазину, хоча в ньому все було дешевше. От тільки смаженої картоплі з кілограма базарної виходило значно більше, ніж з магазинної. У людей, особливо в молоді, протягом тривалого часу формувалася подвійний стандарт: з одного боку – домінуюча розбуджена генетична колективістська солідарна свідомість, з іншого – абсолютно кулуарна, сімейна, індивідуалістська. Пізніше саме молодь започаткувала і реалізувала на початку 80-х ідею комсомольських молодіжних колективів, молодіжних творчих колективів, що пізніше спричинилося кооперативному рухові. Узаконені ТМК (тимчасові молодіжні колективи) – це ще не підприємства з приватною власністю, а колективні об’єднання, що створювалися для втілення певних програм, вирішення конкретних завдань. Єдина відмінність – зароблені гроші розподілялися без втручання держави.

Виникали посередницькі організації, які займали нішу між замовником і виконавцем. Ці організації нічого не виробляли, але отримували чималі

гроші. І це у той час, коли суспільство будь-який перепродаж називало спекуляцією і карало за такі дії. І тут слід наголосити, що така схема правил, традицій, законів була глибоко укорінена у свідомості як реалізований елемент генетичних звичаїв і підтримувалася більшістю населення. Спекулянт – одне з найобразливіших слів того часу.

Початковим періодом поступової легалізації підприємництва і створення правової бази його становлення можна вважати перебудовчий період. Системна криза “системи соціалізму”, безпосереднім результатом якої став і розпад СРСР, мала насамперед економічні передумови. Тому не випадково, що одним з перших гасел перебудови стало “прискорення”, в першу чергу, прискорення економічного розвитку. Однак намагання покращити економічну ситуацію, не міняючи самої суті планового командно-адміністративного господарювання, непридатного до саморозвитку і пристосування до реальної дійсності, було приречене. Повзуча криза все глибше охоплювала господарський організм наддержави. Попри всі намагання офіційної статистики виявити позитивні зрушення, економічні показники дедалі погіршувалися. Аналізуючи урядову економічну політику перебудовчого періоду, слід відзначити її непослідовність і навіть, певною мірою, суперечливість, що також відіграло не останню роль у подальшому поглибленні кризових тенденцій в економіці. Наприклад, у травні 1985 р. розпочалася реалізація Постанови ЦК КПРС “Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму”. Її результати – вирубка виноградників; поширення наркоманії, самогоноваріння; смерть тисяч людей через вживання сурогатів; мільярдні втрати бюджету тощо. У травні 1986 р. ЦК КПРС посилив боротьбу з “нетрудовими доходами” – перемірювалися і руйнувалися дачні будівлі, що перевищили нормативи; переслідувалися люди, які “підзаробляли”, надаючи іншим свої послуги; накладалися штрафи на бабусь, які продавали результати своєї праці на овочевих базарах тощо. Проте вже за півроку, у листопаді 1986 р., було ухвалено протилежний за змістом Закон СРСР “Про індивідуальну трудову повинність”, який, хоча й частково, але легалізував приватну ініціативу. Однак, межі легального приватного сектора охоплювали не більше трьох десятків найменувань (в основному, у сфері громадського харчування). Підприємці обкладалися 65 %-им податком. Фактично була відсутня система кредитування, а приватний сектор часто слугував для “відмивання тіньового капіталу”. І все ж це вже був реальний крок вперед, перший крок до ринку, своєрідна школа вільного підприємництва в системі командної економіки. Так, наприкінці 80-х років у

вітчизняних кооперативах працювало понад 700 тис. осіб. Кооперативи виробляли товари та надавали послуги на суму майже 5 млрд руб. Близько 70 % кооперативного обігу спрямовувалося на обслуговування потреб населення, близько 30 % – державних підприємств [3, с.16-20].

Новий етап перебудовчої економічної трансформації пов'язаний зі спробою якось вдихнути життя у державні підприємства, надавши їм можливості певних самостійних дій за збереження централізованого директивного планування. Цей поворот економічної політики отримав санкцію на червневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС і юридичне оформлення у Законі СРСР «Про державне підприємство». Ступінь свободи підприємств визначався так званими трьома горбачовськими «С» – самостійність, самоврядування, самофінансування. З часом набрали чинності й інші партійно-урядові постанови, які надавали право державним підприємствам самостійно планувати виробничу діяльність, хоча й у межах запропонованих, але не директивно нав'язаних галузевим міністерством цифр, а також можливість укладати контракти з постачальниками і споживачами, прямі контакти з іншими підприємствами, а в окремих випадках – з іноземними компаніями. У народному господарстві відбувалися якісні структурні зміни. Створювалися асоціації, концерни, спільні з іноземними фірмами підприємства. Наприклад, якщо останніх у 1988 р. налічувалося 8, у 1989 р. – 75, то вже у 1990 р. – 156 [3, с.21].

Однак, не дивлячись на окремі позитивні організаційні зрушення, спостерігалось посилення негативних тенденцій, насамперед, на товарному ринку. Так, на більшість товарів народного вжитку та послуг уже в першому півріччі 1990 р. ціни зросли на 2,6 % (на непродовольчі товари – на 6 %). У стані тотального дефіциту перебувало близько 1200 асортиментних товарних груп. Інфляція сягнула 11 %. [3, с.21]. Водночас, отримавши деяку самостійність, держпідприємства почали ухилятися від виробництва “нерентабельної” продукції, що для планової економіки ставало катастрофою, поглиблювало процеси розбалансування народного господарства, створювало дефіцит держбюджету, неконтрольоване зростання незабезпеченої товарами та послугами зарплатні.

У середині 1989 р. наявність кризи стала очевидною. Уряд почав робити спроби економічного реформування країни. Було взято курс на роздержавлення економіки, плюралізм форм власності тощо. Спеціальна урядова комісія з реформи на чолі з академіком Л. Абалкіним розробила програму поступового переходу до ринку під жорстким контролем держави,

проте Верховна Рада СРСР її відкинула як неприйнятну через необхідність підвищення цін. Паралельно з урядовою комісією діяла група економістів під керівництвом академіка С. Шаталіна, яка підготувала альтернативний, ще радикальніший варіант програми переходу до ринкових відносин за 500 днів. Однак, її не підтримав М. Горбачов. Тим часом уряд М. Рижкова, припинивши будь-які реформаторські зусилля, підготував п'ятирічний план на 1991–1995 рр. на традиційних планово-директивних засадах. Кінцевий (компромісний) варіант узгодженого документа виявився неефективним, являючи собою своєрідний симбіоз попередніх варіантів з переважанням директивних методів. А в умовах розпаду командної економіки директиви центральних господарських органів уже не діяли. Державний план втратив значення директивного документа. Наддержаву, яка прогресуюче розколювалася по кордонах союзних республік, охопив економічний параліч. Знецінення рубля призвело до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій та пенсій. Деформувався весь виробничий цикл, в економіці домінували бартерні відносини.

Проте, незважаючи на очевидний негативний соціально-економічний фон, саме в перебудовчий період було закладено фундамент правової бази підприємництва. Закони 1987–1988 рр. «Про індивідуальну трудову діяльність» [4] та «Про кооперацію в СРСР» [5] поклали початок кооперативному рухові, реалізації підприємницької ініціативи. Керівництво Української РСР, на реалізацію цих законів видало Постанову Ради Міністрів «Про заходи по виконанню в республіці Закону СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», в якій чітко ставилося завдання: «Виконкомам місцевих Рад народних депутатів, міністерствам і відомствам УРСР, підприємствам, установам і організаціям вжити необхідних заходів щодо розвитку індивідуальної трудової діяльності, підтримувати й поширювати ті її види, які задовольняють потреби населення в товарах народного споживання і послугах, заохочувати вступ громадян, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, у договірні відносини з державними, кооперативними та іншими громадськими підприємствами, установами, організаціями» [6].

Відповідно до Постанови Верховної Ради СРСР від 13 червня 1990 р. «Про Концепцію переходу до регульованої ринкової економіки в СРСР» [7] і з метою забезпечення необхідних організаційних, економічних і правових умов розвитку та функціонування малих підприємств Рада Міністрів СРСР ухвалила Постанову «Про заходи по створенню та розвитку малих

підприємств», яка вперше дозволяла юридичним і фізичним особам створювати приватні фірми з використанням найманої праці. «Перехід до регульованих ринкових відносин, підтримка підприємництва, йшлося в постанові, вимагають прискороного створення мережі малих підприємств, здатних активізувати структурну перебудову економіки, надати широку свободу вибору і додаткові робочі місця, забезпечити швидку окупність витрат, оперативно реагувати на зміни споживчого попиту» [8]. Держава змінювала систему права, а отже, змінювала й межі свободи кожного, визначала кордони ліберального втручання в певні економічні сфери (насамперед, у сфери малого бізнесу).

На початку 90-х країна офіційно проголосила курс на ринковий характер побудови економіки. Перші рішучі кроки держави на шляху до відкритого суспільства на базі ринкової економіки стали відчутним поштовхом для створення малих підприємств, розвитку малого бізнесу. Прості схеми утворення підприємств, зрозуміле спрощене оподаткування, практична відсутність конкуренції тощо сприяли цьому процесу. Потік заяв на створення підприємств був такий, що виконавчій владі доводилося створювати спеціальні підрозділи для реєстрації нових організацій. Найпоширенішими напрямками діяльності були посередництво і торгівля. З'явилися виробничі приватні колективи, що інстинктивно заповнювали слабкі місця радянської економіки. Йшов процес накопичення капіталу, створювалося конкурентне середовище.

3 серпня 1990 Верховною Радою УРСР був ухвалений Закон "Про економічну самостійність Української РСР". Основні його принципи проголошували: власність народу України на її національні багатства і національний дохід; різноманітність і рівноправність форм власності, її децентралізацію та захист; роздержавлення економіки, повну економічну самостійність і свободу підприємництва; самостійність регулювання грошового обігу, захист внутрішнього обігу тощо. [9]. На практиці ж втілити економічний суверенітет виявилось непросто.

У таких складних умовах відбувалося становлення малого підприємництва. Частка зайнятих у малому бізнесі України до загальної кількості найманих працівників у 1991 р. становила 4,9 % [10, с. 338]. Однак, реально працювало менше половини від числа зареєстрованих малих підприємств [3, с. 63]. В умовах переходу до ринкових відносин в Україні можна виділити три способи утворення малих підприємств: у процесі приватизації державних підприємств; у процесі демонополізації (дроблення

державних підприємств); створення нових малих підприємств. Останній спосіб експерти називають найбільш оптимальним. На жаль, в Україні цей процес йшов дуже повільно. Молодий бізнес постійно відчував суперечливість і нестабільність нормативно-правової бази у сфері підприємництва; брак джерел формування початкового капіталу; високий рівень податків; спроби держави забезпечити перехід до ринку адміністративними методами; адміністративно-бюрократичні бар'єри, відсутність всебічної і стабільної державної підтримки тощо. Крім того, розвиток підприємницької ініціативи стримував несприятливий психологічний клімат.

Можно зробити висновок, що саме наприкінці 80-х років минулого століття в Україні почало відбуватися відродження підприємницької ініціативи. Однак, умови становлення малого бізнесу були дуже складними та несприятливими. Україна за кількістю малих господарських суб'єктів катастрофічно відстала не лише від економічно розвинутих країн, але й від більшості країн з перехідною економікою. Незважаючи на проблеми, саме у цей час були закладені фундаментальні основи малого підприємництва, яке дедалі більше стає домінуючим у світі. Вивчення зарубіжного досвіду свідчить, що успіх у розвитку малого підприємництва напряму залежить від всебічної і стабільної і, головне – зацікавленої державної підтримки.

Джерела та література

1. *Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє / Б. Гаврилишин – К.: Основи, 1993. – 238 с.
2. *Власик О., Парахонський Б., Пирожков С.* Людський вимір: реалії та перспективи України // Політика і час. – 1995. – № 2.
3. *Алексеев Ю.* Україна на зламі історичних епох / Ю. Алексеев, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с.
4. *Закон ССРСР «Об индивидуальной трудовой деятельности»* от 19.11.1986 [Електронний ресурс] / Російський правовий портал – Режим доступу : <http://zakon.law7.ru/base18/part5/d18ru5536.htm>.
5. *Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР»* від від 26.05.88 № 8998-11 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. джерело: сайт ВР України. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88>.
6. *Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по виконанню в республіці Закону СРСР "Про індивідуальну трудову діяльність»* від 15 квітня 1987 р. № 127 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/127-87-%D0%BF>.
7. *Постановление Верховного Совета СССР «О Концепции перехода к регулируемой рыночной экономике в СССР»* от 13.06.1990 № 1558-1 [Електронний ресурс]

ресурс] / Росийский правовой портал – Режим доступа : <http://zakon.law7.ru/base61/part5/d61ru5187.htm>.

8. *Постановление Совмина СССР «О мерах по созданию и развитию малых предприятий»* от 08.08.1990 № 790 [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0788.htm>.

9. *Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР»* від 03.08.90 // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 34. – Ст. 499.

10. *Врублевський В.* Український шлях: Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси / В. Врублевський, В. Хорошковський. – К. : Демократична Україна, 1997. – 423 с.

Аннотация

В статье автор анализирует условия развития малого предпринимательства в Украине в последние годы существования СССР. Анализируется хронология создания законодательной базы развития предпринимательской инициативы. Освещаются основные проблемы на пути развития малого бизнеса.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, рынок, капитал, экономика.

Annotation

In the article author analyzes the conditions of the development of small business in Ukraine in the last years of the USSR. Is analyzed chronology of the creation of the legal framework of entrepreneurship. Highlights the main issues in the development of small businesses.

Keywords: entrepreneurship, small business, market, capital, economy.

УДК 940.2(470)

Світлана Якименко

(Київ)

АГРАРНІ МІГРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 20-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ

Аналізуються міграційні процеси, зокрема, переселення українців на багатоземельні території Півдня України Сибіру і Далекого Сходу в 1920 роках.

Ключові слова: міграційні процеси, українське село, аграрне перенаселення.

Міграції протягом історії людства були природним методом для регулювання надлишку населення. Якщо в певному регіоні виникав надлишок робочих рук, то обов'язково знаходилося місце, де був надлишок, наприклад, корисних копалин або землі. Особливістю міграційних процесів